

Молдокматова Н.Т.

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЖАНА ОРУС БЫЛИНАЛАРЫНДАГЫ ПРЕЦЕДЕНТТИК
ТЕКСТТЕРДИН МАДАНИЯТТЫК КОД КАТАРЫ КОЛДОНУЛУШУ**

Молдокматова Н.Т.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ТЕКСТОВ ЭПОСА «МАНАС»
И РУССКИХ БЫЛИН В КАЧЕСТВЕ КУЛЬТУРНОГО КОДА**

N. Moldokmatova

**THE USE OF PRECEDENT TEXTS OF THE EPIC «MANAS»
AND RUSSIAN EPIC AS A CULTURAL CODE**

УДК: 801.81:82 - 131

Макалада прецеденттик текст жана аны менен тыгыз байланышта болгон түшүнүктөр каралат. Айрым бир текст маданияттын фактысы болуп калат. Прецеденттик текстте маданиятты таанууга мүмкүн болгон код иретиндеги кунуя маалымат камтылып турат. Мындай тексттер символдорго ээ: аларга көркөм чыгарманын аталышы, башкы каармандын аты-жөнү, чыгармалардан алынып, андан соң өз жа-шоосуна ээ болуп кеткен цитаталар кирет. Кыргыз жана орус эпосундагы прецеденттик тексттер ар бир элдин маданиятынын, тарыхынын, улуттук философиясынын коду катары, рухтук жана маданий үлгү катары тил аркылуу сакталып калган. Улам муун алмашкан сайын, прецеденттик тексттер өзгөрүп турат. Анткени, жаңы түшүнүктөр пайда болот. Баарына белгилүү тексттер жаңыланат. Кээ бир эски сөздөр унутулат. Улуу муун үчүн кадыресе таанымал нерсе – прецеденттик текст – кийинки муундар үчүн чечмелөөгө муктаж болот.

Негизги сөздөр: прецеденттик текст, эпос, былина, код, каада-салт, тарых, маданият, лингвистика, тил ээси, тилдүү инсан, дүйнө сүрөтү, символ, белги.

В статье рассматривается прецедентный текст и понятия, тесно связанные с ним. Отдельные тексты представлены как факт культуры. Такими фактами культуры являются прецедентные тексты, содержащие в себе кодированную информацию. Прецедентные тексты имеют символы и знаки. К ним относятся названия художественных произведений, имена и фамилии главных героев, цитаты, ставшие популярными и живущие своей жизнью. Прецедентные тексты эпосов кыргызского и русского народов сохраняются и передаются через их языки как код культуры, истории и национальной философии. Со сменой поколений меняется и прецедентный текст, так как появляются новые понятия. Некогда широко известные прецедентные тексты претерпевают изменения. Исчезают устаревшие слова. Понятия, ставшие хрестоматийными для старшего поколения – прецедентные тексты – для представителей последующих поколений требуют комментариев.

Ключевые слова: прецедентный текст, эпос, былина, код, традиция, история, культура, лингвистика, носитель языка, языковая личность,

The article examines the precedent text and concepts closely related to it. Individual texts are presented as a fact of culture. Such facts of culture are precedent texts containing encoded information. The case texts have symbols and signs. These include the names of works of art, the names and surnames of the main characters, quotes that have become popular and living their own lives. The precedent texts of the epics of the Kyrgyz and Russian

peoples are preserved and transmitted through their languages as a code of culture, history and national philosophy. With the change of generations, the precedent text also changes, as new concepts appear. The concepts that have become textbooks for the older generation - precedent texts - require comments for representatives of subsequent generations.

Key words: precedential decisional, Russian epics, cultural code, tradition, symbols, sign, picture of the world, epics, heroic epic.

Лингвистика илиминде тил ээси (носитель языка) жана тилдүү инсан (языковая личность) деген түшүнүктү алып караганда, сөзсүз түрдө, ааламдын тил аркылуу сүрөттөлүшү (языковая картина мира) аттуу категория менен бирге прецеденттик текст деген терминдин да колдонулушу абзел. Илимий адабиятта жеке жана жамааттык тилдүү инсандын, башкача айтканда, өзүн айрым бир улуттун өкүлү катары сезип, ошол улуттун тилин алып жүргөн инсан катары калыптануусуна эң күчтүү таасирин тийгизген тексттерди белгилөө үчүн «прецеденттик текст», «прецеденттик айтым (кеп)», «прецеденттик кырдаал», «прецеденттик ысым» деген аталыштар колдонулуп жүргөнү белгилүү. Айткандай, бул термин француз тилинен келип чыккан: precedent – «мурда ушуга окшош кырдаал орун алып, кийин бул сыяктуу кырдаалга туш болгондо, ар дайым мисал катары, же түшүндүрүү иретинде айтылып, колдонулуп келүүчү нерсе» деген мааниси берет. Алсак, «Манаста»: Кулаалыны куш кылган, Курамань журт кылган, же Атка женил, тайга чак, Бала баатыр эр Сыргак.

Прецеденттик текст аттуу термин биринчи ирет филология илимдеринин доктору Ю.Н. Караулов тарабынан киргизилген [3] жана төмөнкүдөй белгилерге ээ: 1) тексттин тилдүү инсан үчүн таанып – билүү жана эмоционалдык жактан маанилүүлүгү; 2) инсан үчүн жогорку мүнөзгө ээ болгондугу, б.а. тилдүү инсандын тегерегиндегилерге да бул тексттин кеңири белгилүү болушу; 3) тилдүү инсан тарабынан тексттин тез-тез колдонулуп турушу; 4) тексттин реинтерпретацияланууга [б.а. ошол эле тексттин искусствонун башка түрлөрүндө (көркөм фильм, спектакль, балет, опера – ж.б. жерде) өзгөртүү киргизүү менен

колдонулууга] мүмкүн болушу. Мындай нерсенин жыйынтыгында, текст, сөздүн кеңири маанисин алып караганда, *маданияттын фактысы* болуп калат. Прецеденттик текстте маданиятты таанууга мүмкүн болгон *коддолгон*, же *култуланган*, *кутуя* маалымат камтылып турат. Мындай тексттер символдорго жана белгилерге ээ: аларга көркөм чыгарманын аталышы, башкы каармандын аты-жөнү, чыгармалардан алынып, андан соң өз жашоосуна ээ болуп кеткен цитаталар ж.б. нерселер кирет. Мисалы, дүйнөлүк тарыхый каарманды алсак, бир сөз менен *Наполеон* деп айтканда, «Дымактуу, керсейген кодогой адам» деген маанини түшүнүп, үч бурчтуу баш кийимчен, баскынчылык согушта көп жеңишке жетишкен француз кол башчысын элестететиз – б.а. *карлик с великими амбициями*.

Ал эми орус тилдүү инсандар үчүн, же орус маданиятын жакшы билгендер үчүн (алсак, айрыкча мурдагы СССР аймагында жашагандарга) орус адабиятынан кирген ысымдардан, көркөм чыгармалардан, алардын аталышынан, же алардын кеңири колдонулушунан келип чыккан прецеденттик тексттерге кайрылганда, көп кездешкен төмөнкү мисалды келтире алабыз:

1. *Окугум келбейт, үйлөнгүм келет – Не хочу учиться, а хочу жениться*, – аракетсиз, жалкоолор жөнүндө. Башкы каарман – Митрофанушканын репликасы; Д.И. Фонвизин, «Недоросль» комедиясы].

2. *Көздүн жоосун алган муңайым мезгил!* – Коңур күз пейзажын Пушкин сүрөттөгөндө [«Унылая пора, очей очарованье!» А.С. Пушкин «Осень»].

3. *А силер, достор, кандай гана алмашып отурбагыла, баары бир музыкант боло албайсыңар.* – Колунан келбей турган ишке дымак койгондо кездешүүчү кырдаал тууралуу [«А вы, друзья, как ни садитесь, всё в музыканты не годитесь». И.А. Крылов «Квартет»].

Адабий каармандын ысымы кадыресе тил ээсинин эс-тутумунда сакталган прецеденттик текстти сууруп чыгат. Бул жөнүндө В.Г. Белинскийдин сөздөрүн келтире кетели: «... Онегин, Ленский, Татьяна, Зарецкий, Репетилов, Хлестова, Тугоуховский, Платон Михайлович Горич, Мими княжна, Пульхерия Ивановна, Афанасий Иванович, Шиллер, Пискарев, Пирогов – бул энчилүү ысымдар азыр жалпы ат болуп калган жокпу? ...Алып көрсөк, ар бир сөз өзүнө канчалаган маанини камтып турат! Бул повесть, роман, тарых, поэма, драма, көп томдуу китеп, кыскасы: бүтүн аалам – бир гана сөзгө сыйып кеткен эмеспи!» [2].

Ал эми «Манас» эпосунан алынган прецеденттик тексттерге кайрылсак, анда мындай көп тараптуу маанини өзүнө камтып, ылакап болуп кеткен аталыштардын өтө эле арбын экенине күбө болобуз.

Анткени, «... кыргыздардын бирдиктүү эл катары калыптануусунда жана алардын борбордоштурулган мамлекетти түзүүгө умтулуусунда Манас баатырдын образы, «Манас» эпосу жана анын идеологиялык лейтмотиви эң маанилүү фактор катары кызмат кылган» [6]. Демек, *Манас* деген ысым эң терең өзөккө ээ болуп, кыргыз тилиндеги прецеденттик тексттин туу чокусун ээлеп турат.

Улуу эпос кыргыз оозеки чыгармачылыгындагы бардык мыкты жетишкендиктерди өзүнө сиңирип алып, ошол эле учурда, өзү да кыргыз турмушунун *тирүү энциклопедиясы* (Ч. Валиханов) болуу менен бирге, кыргыз тилинин өнүгүүсүнө чоң салым кошуп, прецеденттик тексттин казынасына айланганы талашсыз. Алсак, ар бир аталыш, прецеденттик текст катары, тарыхый, маданий, философиялык, диний, руханий мааниге сугарылып, ар кыл милдетти аткарып, анын ичинен айрыкча этнопедагогикалык, салттык жүктү аркалап калган. Анын ичинен, **адамдардын ысымдары:** *Манас (элдин башын бириктирген көрөгөч хан, азаптан куткаруучу, эр жүрөк баатыр), Каныкей (асыл жар, уз, эне, көсөм, билгич, эптүү, чыныгы ханыша), Бакай (караңгыда көз тапкан акылман, кары, урматтуу, сабырдуу, билерман, өлбөс), Кошой (улгайган, бирок баатырдыгынан тайбас, жоого алдырбас, жеңилбес баатыр), Жакып (хан, бирок бала көрбөй жүргөн; байлыгы толтура, бирок, эли-жерине жете албай арман күн көргөн, Манас баатырдын атасы), Чыйырды (хан Жакыптын байбичеси, жолборстун жүрөгүнө талгак болгон, Манастын энеси), Семетей (Манастын уулу, тентек болуп, тайларында чоңойгон), Айчүрөк (сулуулардын сулуусу, ак куу болуп кубулуучу сыйкырдуу касиетке ээ, Семетейдин жары), Алмамбет (теги кытайлык баатыр, Манастын кан досу, таарынычы көп, армандуу баатыр), Көкчө (казак баатыр, чыныгы дос), Күлчоро (Манастын оң колу, ак ниет кызмат кылуучу ишенимдүү өз киши), Чубак (1. Манастын чоролорунун бири, кызуу кандуу баатыр, тез, ойлонбой эле чечим кабыл алууга даяр; 2. Каза болгондон кийин да Чубактын кунун кууп, ала албай, кыйналгандан: «Чубактын кунундай чу-балган иш» деп лакап иретинде элге кеңири жайылып кеткен.), Сыргак (бала баатыр, өзү жаш, бирок өз милдетин мыкты аткарат. Бул образ жаш балдарды эрдикке шыктандырууда, жаш муундарды тарбиялоодо: «Сен эми кичинекей эмессиң» деген таризде дем-күч берип, кичинекейлердин өзүн-өзү баалоо сезимин курчутуу үчүн колдонулуп келет), Абыке, Көбөш, (Манастын тууганы, бирок өздөн чыккан жат), Коңурбай (эң коркунучтуу, арам ойлуу, канкор душман), Жолой (дөөдөй күчү менен айырмаланган, соргоктук, оройлугу менен иренжиткен жоо, «кара калмак жөө Жолой»), ж.б.; **жылкы баласы:** *Ак-Кула,**

Мааникер, Кылкуйрук, Чалкуйрук, Тайтору ж.б.; курал-жарак: Ач-Албарс, Сыр найза, Ак олпок ж.б.; жердин аталыштары: Ала-Тоо, Алтай, Алай, Шибер, Ысык-Көл, Нарын, Суусамыр, Чүй, Талас, Бейжин, Сулайман тоо, Бухара, Анжыян ж.б.

Жогоруда аталган багыттан тышкары, убагында ар бир кыргызга ооз ачканда эле түшүнүктүү болуучу, «Манас» эпосунун окуялары, каармандары, реалиялары менен тыгыз байланышта болуп, эпостун контекстинен чыгарылып колдонулуучу ылакап болуп калган сөз айкаштары, фразеологиялык (айтымдык) бирдиктер, макалдар кеңири белгилүү. Бул ойдун иллюстрациясы катары төмөнкү мисалдарды келтирсек болот.

1. **Башканы коюп, Манасты айт** – Баарын ташта (башкасын кой), жомокту «Манастан» башта. Негизинен бул прецеденттик текст – *эң орчундуу нерседен башта, майда-баратка көңүл бөлбө* деген мааниде колдонулуп келет.

2. **Жоону сайса – ким сайды, аты калды Манаска** – көп эл бүтүргөн иштин атак-даңкы бир гана адамга таандык болуп калганда айтылчу кеп.

3. **Чубактын кунундай чубалган иш** – улам артка калтырылып, көпкө создуктуруп, оной менен бүтпөй калган иш тууралуу айтылат.

4. **Атка жеңил, тайга чак, бала баатыр – Эр Сыргак** – жаш балдарга үлгү катары, *кичине болгон менен колунан көп нерсе келе турган чыныгы баатыр бар, силер да ошондой боло аласыңар* деген кыялда даңазаланып келген образ; жаштарга рухтук мотивация берүүчү үчүн көп кайталанып, чечкиндүүлүккө үндөгөн стимул катары элдик педагогикада колдонулган ыкманын орчундуу мисалы.

5. **Манасты унуткандай** – эң чоң, маанилүү нерсе унутта калганда келтирилүүчү мисал. Илгери, жоокердик доордо, Манас аскерин *Санакка алгыла* деп буйрук кылганда, жүз башы Тазбайматтын кошунунан бир адамдын эсеби чыкпай, тактай албай кыйналышат. Ошондо *Тазбайматтын башын алуу керек* деген бүтүм чыгарда, *Манас ушул кошунда катталган эмес беле?* деп эстей коюшат да, ошондон кийин эң маанилүү нерсени унутканда: «Манасты унуткандай эле кеп да», - деген ылакап тарап кетет.

6. **Кулаалы таптап куш кылган, Курамадан журт кылган** – Манастын элди бириктирүүчү күчү, айкөлдүгү, кеменгерлиги, биримдик идеясынын, ынтымакка келишүү талабынын Манас тарабынан аткарылышы.

7. **Көкөтөйдүн ашы – көп чырдын башы** – *Чыр-чатак эмнеден башталды эле* дегенде, айтылуучу сөз.

8. **Караңгыда көз тапкан, капилет жерден (чукугандай) сөз тапкан** – кан Бакайдын образын

чагылдырган кеп, көбүнчө акылдуу, иш билги инсандын аракетин мактоо иретинде колдонулат.

9. **Чачылганды жыйнаган, Үзүлгөндү улаган** – Каныкейдин образын сүрөттөөдө көп колдонулат, негизи эстүү ургаачынын идеалы ушул экенин белгилеп турат.

10. **Өзөктөн күйгөн өрт жаман, Өздөн чыккан жат жаман** – бир туугандардын душмандан жаман кастык аракеттеринен күйгөндө айтылуучу сөз, көбүнчө Абыке, Көбөштөрдүн мүнөздөмөсүн берүүдө айтылат.

«Манас» эпосунун окуяларынын, сюжетинин негизинде пайда болгон, эпостун өзүндө, эл оозунда айтылып жүргөн макал-ылакаптардын арбын болушу элдин бул чыгарманы терең кадырлагандыгынын бир белгиси. Алсак: «Эрди сайса ким сайды, Аты калат Манаска» (Саякбай Каралаев, 2.34) же болбосо «Гайбуурдун тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени»; «Чубактын кунундай чубалган иш»; «Ногойдон нойгут кем бекен, Чубактан Манас эр бекен?»; «Манас, Манас деп койсо барбая түшөт экенсин, чала үйлөгөн чаначтай, дардая түшөт экенсин»; «Көкөтөйдүн ашы - көп чатактын башы» [8] жана башка көптөгөн макал-ылакаптар эпостун сюжетинин негизинде келип чыккан.

Эпостон чыгып, өз алдынча макал-ылакап катары жашап калган прецеденттик тексттер чоң тарбиялык мааниге ээ экендиги талашсыз. Бул тууралуу «Манас» энциклопедиясынын сөздүктөгү макаласында төмөнкүдөй жаатта: «Алар (макал-ылакаптар – Н.М.) элдин дүйнөгө болгон көз карашын, басып өткөн тарыхын, эстетикалык түшүнүктөрүн чагылдырып, турмушту терең билүүгө, таптык сезимин ойготууга, курч, көркөм сөздөр менен куралдандырууга, аларды пайдалана билүүнү үйрөтүүгө жардам берет», - деп айтылат [8].

Муундан муун алмашкан сайын, мезгилдин мыйзамына жараша, объективдүүлүктүн чегинде прецеденттик тексттердин жыйындысы, топтомдору өзгөрүп турат. Анткени, жаңы түшүнүктөр пайда болуп, жаңы кептин учугу чубалат. Элдин ар дайым угуп, окуп жүрүүчү тексттери алмашып, жаңыланат. Кээ бир эски айтылып жүрүүчү сөздөр унутулат, колдонуудан чыгып баштайт. Мурунку улуу муун үчүн хрестоматиялык болуп калган нерсе – прецеденттик текст – кийинки муундар үчүн түшүндүрүп берүүчү комментарийге, атайын чечмелөөгө муктаж болот. «...Азыркы учурдун жаштары, тилекке каршы, «Манастын» дүйнөсү менен тааныш эмес. Анткени алардын басымдуу көпчүлүгү чыгарманын «кээ бир үзүндүлөрүн гана окуган» [7].

Ошол себептен, прецеденттик тексттер окутуунун жана үйрөнүүнүн негизин түзүп калат. Преце-

денттик текстти кабыл алууга даяр инсандар ошол сөз болгон тексттин фонун билиши зарыл. Эгерде тегеректегилер ал айтылган кепке түшүнө албаса, анда коммуникативдик баарлашуу ийгиликсиз деп табылат.

Былиналар – бул орус элинин эпосу болуп саналат. Алар ыр-поэма катары колдонулуу менен бирге, эң алгач *гусли* аттуу музыкалык аспаптын коштоосунда аткарылган. Орус эпосунда «Манас» эпосундагыдай эле, маанисинин улуу окуяларга арналышы, кейипкерлердин эбегейсиз чоң катары берилип, монументалдуу болушу жана былинанын өзүнө да героикалык пафос мүнөздүү экенин белгилеп кетүү керек. Былиналардагы реалдуу тарыхый негизди – X-XI кылымдагы Русь мамлекетинде болгон окуялар түзөт деген божомолдор айтылат.

Орус былиналарындагы прецеденттик тексттер орус маданиятынын, тарыхынын, улуттук философиясынын коду катары, рухтук жана маданий үлгү катары орус тили аркылуу сакталып калган. Аларга негизинен төмөнкү аталыштар, ысымдар, тексттер кирет.

1. Илья Муромец – Муром шаарынан чыккан, теги дыйкан, өзү ар дайым чындык үчүн күрөшкөн, эли-жерин баскынчылардан сактап калуу максатын көздөгөн героикалык каарман.

2. Каликалар (калики перехожие) – думана сыяктуу жер кезип, капыстан пайда болуп, кайра көздөн кайым болууга да жөндөмдүү, ыйык кишилер. Илья Муромецтин бутуна туруп басып кетүүсүнө себеп болушкан.

3. Владимир – Красное Солнышко (Кызыл Күн) – Киев князы, митайым, куу өкүмдар.

4. Добрыня Никитич – Илья Муромецтен кийин турган экинчи баатыр.

5. Алеша Попович – Жаш баатыр, поптун баласы, сергек мүнөз.

6. Садко – соодагерлерден чыккан эр жүрөк, сыйкырдуу жомок каарманы.

7. Святогор – орус баатырларынын ичинен чыккан алп. Жалгыз жүрөт.

8. Соловей-Разбойник – Булбул-Каракчы, катуу ышкырып, элди коркутат. Илья Муромецтин биринчи душманы.

9. Тугарин (Змей) – Тугарин Жылаан деген ысымга ээ болгон. Орус элине жоолашкандардын жалпы аты.

Прецеденттик тексттер менен таанышуу учурунда орус тарыхын жана орус тилдик маданиятты, башкача айтканда, орус тилинде сакталып, тилдин жардамы менен жашап, тил аркылуу муундан муунга өткөн маданиятты изилдөө мүмкүнчүлүгү жаралат. Тилдик маданиятты, тарыхты, каада-салтты сактаган прецеденттик тексттер катары фразеологизмдерди, макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү алсак болот.

Жогоруда аталган жагдай прецеденттик текстке ээ болгон башка улуттук тилге, адабиятка, маданиятка, философияга да таандык десек жаңылышпайбыз.

Эс тутум теориясын изилдеп жаткан азыркы учурдун окумуштуулары *семантикалык эс тутум* (инсан тарабынан өздөштүрүлгөн тексттердин сактоочу жайы, же кампасы) аттуу образдуу формада айтылуучу терминди колдонушууда. Чынында эле, бала мектепке баргандан баштап, окуучу кезде жана андан соң, адабият, турмуш жана маданият менен таанышуу учурунда прецеденттик тексттерди окуу материалы катары да, кептик ишмердүүлүктүн каражаты катары да биле баштайт. Дал ушул жагдайды алып карасак, прецеденттик текст менен тааныш болуп, аны бир чети – түшүнүп, бир чети, колдоно да билүү – бул нерсе жаш муундар менен улуу муундун ортосунда бириктиргич көпүрө катары кызмат кылып, социалдык жамаатты байланыштырып турган функцияга ээ экени талашсыз.

Адабияттар:

1. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. - М., 1988.
2. Белинский В.Г. О русской повести и повестях г. Гоголя // В.Г. Белинский Избранные статьи. - М., 1974.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М., 1987.
4. «Манас». Киргизский героический эпос. Книга 3. - М.: Наука. Главная редакция восточной лит. 1990. 512 с.
5. «Манас» энциклопедиясы. / Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. - Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. - 1-т. - 440 б.
6. Сыйырбеков А.С. Эпикалык дин/Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. №11.2015.115-б.
7. Сыргабаев С.Б. Молодежь и эпос «Манас»: взгляд социолога. / Известия вузов Кыргызстана, №3. 2013. - 226-б.
8. Интернет-ресурсы:
https://www.azattyk.org/a/kyrgyz_epos_history_culture_etnology_people/27516305.html (Кайрылуу датасы: 30.11.2021.)